

Jakab László – Hlavacska Edit: Csokonai-szókincstár III. – Csokonai költeményeinek szótára I–II. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 13.) Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó / Debrecen University Press. 1463 lap

1. A Csokonai-szókincstár a színművel szókincsének szövegszótára és adattára kötetével (CsokSzkt. I.) kezdődött, ezután jelent meg Csokonai prózai műveinek szövegszótára és adattára (CsokSzkt. II.). Ez utóbbi Csokonai leveleinek szóalakmutatójával és a Csokonai feljegyzéseinek szóalakmutatójával teljes. E feldolgozásokat követte a jelen kiadvány (I. CsokSzkt. III. = CsokonaiSz.). Tehát a kiadványsorozat Vitéz Mihály írásbeli nyelvhasználatának tüzetes föltárása.

2.1. A kötetek Csokonai Vitéz Mihály műveinek a kritikai kiadású szöveganyagára alapoznak, amint erről Jakab László beszámol (CsokonaiSz. 6). A korábbi kötetektől eltérve ez már az írói szótárak műfajában készült. Szócikkei a Csokonai Vitéz által használt szavakat és kifejezéseket mutatja be, megadva a szófajt, az esetleges idegen voltot, a jelentést, az előfordulás számát, végül egy vagy több példa-szövegmondat (vagy -rész) szemlélteti a tényleges használatot. A szócikk adattári része természetesen nem tartalmazhatja az összes előfordulást, ám a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén számítógépes nyilvántartásban van az a konkordanciaalista, amely a CsokSzkt. előzményeként készült, és amely elérhető a kutatás számára. A szócikkek szövegdarabjai a kritikai kiadás alapján betűhív közlésben olvashatók. Az kiadás a költő verseit 465 egységre számozva közli, e számozásra hagyatkozik a szótár az eligazodást, a visszakeresést segítő.

A CsokonaiSz. 141 752 adatból 16 200 szót dolgozott föl, az egyszer előforduló szavak száma 8367. A gyakorisági megoszlásról már a szerkesztők is tesznek hasonlítást a CsokSzkt. I. adataival kapcsolatban (15), nyilvánvaló, hogy a jövőbeni kutatás fogja a gyakorisági adatokat hasznosítani. Erre az utóbbi időben gyarapodó magyar írói szótárak egyre több lehetőséget adnak, hiszen a Balassi-, a Zrínyi-, az Arany-, a Petőfi-, a Radnóti-szótárak is tartalmaznak gyakorisági adatokat.

2.2. Csokonai költői nyelvében a szótár szerint *kő* főnév 49 előfordulása, ezek öt jelentéscsoportba van osztva; összetételei: *drága-*, *érc-*, *fej-*, *határ-*, *kén-*, *malom-*, *menny-*, *por-*, *sír-*, *szirt-*, *termés-*. (Külön szócikk a *kőbástya* 'védelem'.) A költemények szóanyagának gyakorisági szótárában, amely a leggyakoribb 984 szó felsorolása a *kő* a 387–394 között van a gyakorisági eloszlás tekintetében. Az AranySz.-ban a *kő* főnév a 200. a legtöbbször előforduló szavak közt, 167 előfordulással (27 jelentésleírással). Ez a főnév a PetőfiSz.-ban 92 előfordulása 670–6. sorszám alatt, a ZrínyiSz.-ban 23 előfordulással a 695.; az ÉKsz.² (xv) a *kő* gyakoriságát 56/millió szóra teszi. Már ez a futó áttekintés is mutatja, hogy Arany János szövegműveiben az értelmi-gondolati céloknak megfelelő a produktív jelentésmozgatás révén van ennyiszor fölhasználva a szó (I. Büky 2017: 253–4), és van még *kőbáb*, *kő-bástya*, *kő-culóp* egy-egy adattal. Látható: Csokonai Vitéz a *kő* főnevet mint az ábrázolt tárgyiaság elemét használja valamelyest hasonlóan Zrínyi Miklóshoz, Petőfi Sándorhoz, és nem az áttételek sokaságával dolgozik, mint Arany János (, ha helytálló az AranySz. 27 jelentésleírása). Néhány példa – a kritikai kiadás (Csokonai 1975–2002. [I–V]) kötetéből idézve – is igazolja ezt akkor is, ha esetleg a *kő* metaforában szerepel (*kérdem a' Kövektől*): „Én távol a' Pusztákban | Majd távol mindenektől | Azt kérdem a' Kövektől | Az én Nimfám hol van?” (Az elmenetel. Olaszból Metastasio után, Csokonai II: 107) – [...] | A városok rakás *kövekbe* omlanak | Az égből a' pompás tornyok le hullanak [...]” (A' Földindulás, I: 42) – „Két jeles Szűz is volt, Bátor, Matskási, | A' mint mutatták a' *kövek* mohodzásai” (A' Dugonits' Oszlopa, Csokonai III: 142) – „Négyszögű *kövekből* állott vastag fala [...]” (A' Haza', Csokonai IV: 79) – „[...] ezt tegyék síromnak a' *kövére*: | ÚTAS! ITT FEKszik VITÉZ” (Új esztendei Gondolatok, Csokonai IV: 49).

Az előfordulások gyakorisága az egy adatos szavaknál is tanulságos, a CsokonaiSz. egyik szócikke: „*fazariság* fn Fukarság, fősvénység. *Senki sem ruhazza rám a' 'Sobrák nevet. Faszariságomért hunzfut a' ki nevet* (248/6)”. A *fazariság*, illetőleg a *faszari* az ÉrtSz.-ban, a ÉKsz.² és másutt sem lehető föl. Megvan a CzF.-ban a *faszari* a *faszarágó* szócikkben, szintén ’zsugori, fősvény’ jelentésben és azzal, hogy „[a]ljas beszédbe való.” A MTSzt. egy, a MNSzt. három adatát tartalmazza a szónak, a SzinSz. a *fősvény* szócikkében a *zsebrák*, *zsugori* és más rokon értelmű szavak közt található. A költő Zsugori uram című versének címében, továbbá az Asztali dal (Olaszból Márkgróf Mafféi után) szövegében van meg: „Hogy az a' sok mord *zsugori* | Veszne mind anyja' kinyába!” (Csokonai II: 102). A ritka előfordulás és az vulgáris hangulati-érzelmi velejáró révén a szó stílémaként magasabb hírértékűnek tartható, mint a *fősvény*, amelyből 11 előfordulást mutat ki a szótár. A Csokonai-szövegművekből látszik, hogy az érzelem, az indulat tekintetében gazdagabb tartalom váltja ki a *faszari* szó megjelenését; ez érvényes az említett Scipio Maffei (Csokonainál: *Mafféi*) fordításra is.

Hasonló megfigyelés tehető a teljes Csokonai-életmű szóhasználatában például a még a korabeli diáknyelvben is használatos *X ut Tök* szólás megjelenésében, amelyet a költői nyelvben nem, egyik tanulmányában viszont leír (CsokSzkt. II: 687), l. részletesebben Büky 2009: 328; továbbá ironikusan kitérítés nevében használ A' méla Tempetői színműben: „a' Nemes *Iksuttök* Rendnek arany sarkantyúsa” (CsokSzkt. I: *iksz; tök* 525).

2.3. Természetesen a gyakorisági adatok önmagukban aligha elégségesek az irodalmi műalkotás esztétikai hatásának magyarázatát adni. A Tartózkodó Kérelem kezdetének szövegdarabmetszete: *A' HATALMAS szerelemnek | Megemésztő tüze bánt*. Az ebben lévő szavak gyakoriságából az alábbi klasztert lehet összeállítani. (A római számok a CsokSzkt. köteinek számai. A + és – jelek utáni számok a levelekbeli és feljegyzésekbeli meglét vagy hiány. Az igenevek nem azonosan vannak adatolva a különböző kötetekben, ezért nem szerepelnek.)

a versszavak	szófaj	I	II	III/I–II
<i>a'</i>	ne	5015	5436	9752
<i>hatalmas</i>	mn, fn	11	16, + 7	34
<i>szerelem</i>	fn	175	136, + 7, + 5	165
<i>megemésztő</i>	mn			3
[emészt]	in	1		4
[emésztethetlen]	mn			1
[emésztetik]	i			1
[emésztő]	mn		+ 1, + 3	4
[emésztődik]	i	1		1
[megemészt]	i		3, –, +1	1
[megemésztethvén]	in		–, +1	1
[megemésztetni]	in		1	1
[emésztvén]	in			1
<i>tűz</i>	fn	50	37, + 10, + 21	180
<i>bánt</i> [és 3 in]	i	11	6	21

Nem meglepő, hogy a *szerelem* témaszó gyanánt meglehetősen nagy gyakoriságú a CsokonaiSz.-ban, ugyancsak érthető a *tűz* főnév gyakorisága. Az érzelmek mint diszkrét entitások nagyon sokszor különböző folyadékok, illetve a *tűz* kontingenciáival vagy éppenséggel metaforáival vannak kifejezve: lévén az égés, a lángolás, a *tűz* is diszkrét jelenségek, nincs saját körülhatároltságuk, mint például az említett könek, hogy a korábbi tárgyi világbábrázolás példája hasznosítódjék itt is. Mindemmel a romantika stílusjellemzői felé mutat a *tűz* gyakorisága: a PetőfiSz.-ban 158, az AranySz.-ban 137 előfordulása van.

A *szerelem* tehát 165 abszolút gyakoriságú, halmozott gyakorisága 57860, ezt mutatja a Csokonai-szókincs gyakorisági szótára (24), ez a gyakoriság eloszlásának táblázatában a 106. sorszámánál lelhető föl (17). Szó a leggyakoribb 6136 főnév közé tartozik a szófaji megoszlási statisztika szerint (20). Mindezzel voltaképpen belesimul a az első kétszáz szó használati viszonyaiba ellentétben a *megemésztő* melléknévvel. Ezek a viszonyok a nyelvi anyag befogadójában – a jelentésektől mintegy függetlenül – eleve stílushatást kelt(het)enek, amelyhez hozzájárul természetesen a tartalom, a szövegmű szerkezeti fölépítése, e költemény esetében a *ionicus* a *minore* versformától stb. (vö. Büky 2010).

A költő szókincsének gazdagsága lépten nyomon észrevehető, ez nyilván Csokonai műveltségével függ össze. A francia, a görög, a latin, a német, az olasz, a spanyol és a szláv szavak – amelyeket tartalmaz a szótár – előfordulásai is ezt mutatják, továbbá egy-egy címszóhoz tartozó fogalmi kapcsolatok sokasága szintén. A *fa* 'arbor' 103 előfordulást mutató szócikk ezzel a főnévvel 41 összetételt sorol föl, ezekben specíesek sora van – *alma*~, *babér*~, *bodza*~, *bükk*~, *ciprus*~, *cser*~, *éger*~, *fenyő*~ és még jó néhány így a Bibliában többször említett (pl. 2 Móz. 25.5.) *sittim*~-ig, mindez a botanizáló Csokonaira vall. A *sittim* a szótár szerint 'cédrus', a biológusok 'akácia'-ként határozzák meg (Hollósy Ferenc 2015). – A *tölgyfa* szócikke két előfordulást tartalmaz, persze emellett a CsokSzkt. más kötetében is föllelhető, I: „*Tölgyfák* erdeje” (1 előfordulás), II: „Sűrű fekete *Tölgyfák*” (még 3 előfordulás), e kötetben latin szóval (*robur*) is: „a' götsörtös *Róbuok*”.

A tizenegyéves kora óta kollégista diákra vall, aki huszonegyedik évében a poeta-klasszist tanította, hogy – amint a *bor* szócikk mutatja – követte a kollégiumi csúfoló-, bordal- és más, meglehetősen szabadszájú versmintákat, és aki rábízott növendékekkel a debreceni Nagyerdőben borozgatott, pipázott, énekelt, táncolt. A *bor* főnév 132 előfordulással szerepel a szótárban, halmozott gyakorisága 62031; a leggyakoribb 984 szó táblázatában ugyanennyi az abszolút gyakorisága ezeknek is: *ök*, *sír*², *szél*¹. A *bor* főnév szócsaládja is gazdag: *aszúszőlő*~, *új*~; *borfergeteg* (1), *borhajítás* (1), *boristen* (1), *borital* (1), *borka* (1), *borkorcsolya* (1), *bornyomózsák-varrótü* (1), *borocska* (5), *boros* (5), *borosasztal* (1), *boroskancsó* (1), *borospohár* (1), *borozás* (1), *borozik* (1), *borözön* (1), *borpaták* (2), *borravaló* (1) A *bor* főnév kapcsolatai a (korabeli) köznyelv szókészletének felelnek meg. Természetesen egyéni vagy annak látszó szóanyag is van, például a *hangpor* főnevet 'hangfoszlány' jelentéssel írja le a szótár. A *por* főnévvel mint előtaggal a szótárban ezeket az összetételeket jegyzik: *porfal* 'az ember teste, porhüvely', *porfelhő* (45 adata van a MTSzt.-ban), *porfelleg* (MTSzt.-ban 48 adata van); *porkép* (MTSzt.-ben egy adat van 1829-ből), *porkó*, *porköd* (MTSzt.-ben két adat van: 1825-ben Vörösmarty Mihály, 1832-ben Pázmándi Horvát Endre írta le; NB. Pázmándi Horvátnak jelentős szerepe volt nyelvújításban, jól ismeretes Vörösmarty nyelvészeti tevékenysége is), *pormachina*, *poroszlop*, *porsátor* 'porhüvely' (4 adat a 20. századból), *porszem* (154 adat), *portest* 'porhüvely'. Ezekből az ÉrtSz.-ban az összetételek közt megvannak a *por* szócikkében: *porfal*, *porköd*, *porsátor*; valamint címszóként a *porfelhő*, a *porszem*: mutatván milyen kapcsolatokban közös a későbbi magyar nyelvvel a költő. Azt pedig, hogy miként használhatja a nyelvészeti-stilisztikai kutatás – és a Csokonai-filológia – az újabb magyar írói szótárat, némiképpen fentiekből is kihüvelyezhető.

3. A jelen kötetét Jakab Lászlót és Hlavacska Editet, valamint a CsokSzkt. II.-ben szerkesztőtárs Bölcskei Andrást illeti elismerés azért, hogy a magyar felvilágosodás korának legnagyobb lírikusának költői nyelvét szótárba foglalták. Amit az irodalomtudomány megtett Csokonai Vitéz Mihály műveinek kritikai kiadásával, ahhoz méltán csatlakozik az ő munkájuk.

SAKIRODALOM

- AranySz. = Beke József (szerk.) 2017. *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete* I–III. Anyanyelv-ápolók Szövetsége – Inter, Budapest.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1878, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv – Athenaeum, Pest / Budapest.
- Büky László 2009. Grapsa. *Magyar Nyelv* 104: 327–32.
- Büky László 2010. A „Tartózkodó Kérelem” ritmikájához. *Magyar Nyelv* 105: 450–4.

- Büky László 2017. Beke József (szerk.): *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete* I–III. Anyanyelvpolók Szövetsége – Inter, Budapest, 2017. *Magyar Nyelvőr* 141: 251–8.
- CsokonaiSz. = CsokSzkt. III/I–II.
- CsokSzkt. I. = Jakab László és Bölcskei András (szerk.) 1993. *Csokonai-szókincstár I. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára*. KLTE Magyar nyelv- és nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 5.)
- CsokSzkt. II. = Jakab László (szerk.) 2011. *Csokonai-szókincstár II. Csokonai prózai műveinek szövegszótára és adattára*. Debreceni Egyetemi Kiadó / Debrecen University Press, [Debrecen]. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 12.)
- CsokSzkt. III. = Jakab László – Hlavacska Edit (szerk.) 2017. *Csokonai-szókincstár III. Csokonai költeményeinek szótára* I–II. Debreceni Egyetemi Kiadó / Debrecen University Press, [Debrecen]. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 13.)
- Csokonai Vitéz Mihály 1975–2002. *Költemények* I–V. Szerk.: Szilágyi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Csokonai Vitéz Mihály Összes művei.)
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- Hollósy Ferenc 2015. Akác, akácia vagy sittimfa? *Természet Világa* 146: 381–2.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár*. Magyar Nyelvtudomány Intézet, Budapest. http://corpus.nytud.hu/mnsz/secret/szovegtar_hun.html (A megnyitás: 2017. XII. 11.)
- MTSzt. = *Magyar történeti szövegtár*. Magyar Nyelvtudomány Intézet. Budapest. <http://www.nytud.hu/hhc/> (A megnyitás: 2017. XII. 11.)
- PetőfiSz. = J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre (szerk.) 1973–1987. *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete* I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzinSz. = O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva 1978. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZrínyiSz. = Beke József (szerk.) 2004. *Zrínyi-szótár – Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Budapest, Argumentum.

Büky László

ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem